

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶԿԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼՈՒՄԻՆԵ ՄԵԼՍԻ ԱՇՈՒՂՅԱՆ

«ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ» ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԸ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ժ.02.01 «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ բանասիրական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2012

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Գ. Համբարձումյան
Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ե. Սարգսյան բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ն. Հ. Դիլբարյան
Առաջատար կազմակերպություն՝	Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվ. պետական մանկավարժական ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2012թ. դեկտեմբերի 21-ին՝ ժ.
15.00-ին, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում գործող
ԲՈՅ-ի Լեզվաբանության 019 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ 0015, Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 15:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի
անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2011թ. նոյեմբերի 20-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտքարտուղար
բանասիրական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ՝ Ն. Ս. Սիմոնյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ուսումնասիրության արդիականությունը: Աշխատանքի արդիականությունը պայմանավորված է լեզվաբանության մեջ իմաստային դաշտերի տեսությանը մեծ տեղ հատկացնելու և կարևորելու հանգամանքով: Հայ լեզվաբանությունն այս առումով ընդհանուր լեզվաբանության մեջ մշակված մեթոդաբանությունը ստեղծագործաբար յուրացնելու կարիք ունի: Սույն աշխատանքը մի համեստ փորձ է այդ ներքին կարիքն ու պահանջները բավարարելու ճանապարհին: Մյուս կողմից՝ միշտ էլ արդիական է եղել գիտական ուսումնասիրությունները միջգիտական կապերով իրականացնելը: Պայմանավորված սույն աշխատանքի բնույթով՝ նրանում տեղ են գտել լեզվաբանությանը համապատասխան ուղորտներում ամռնչվող պատմագիտական ու աշխարհագրական որոշ դիտարկումներ, որոնց օգնությամբ հայերենի **բնակավայր**-ի անվանումների լեզվաբանական քննությունը, մեր կարծիքով, առավել նպատակային է դարձել:

Ուսումնասիրության նորույթը: Սույն աշխատանքի նորույթը թելադրված է վերը նշված արդիականության պահանջներից:

Բնակավայր իմաստային դաշտի բառերը քննվել են ըստ առանձին ենթադաշտերի, վերջիններս էլ՝ ըստ առանձին շղթաների: Ուսումնասիրվել են դրանց բառակազմական առանձնահատկությունները, ծագումնաբանությունը, իմաստային տեղաշարժերը և իմաստափոխության հիմունքները: Առաջին անգամ փորձ է արվել համադրական բաղադրությունների կառուցվածքը բացահայտել երկու տարբեր տեսությունների՝ էդ. Աղայանի բաղադրական հիմքերի և Գ. Ջահուկյանի բառակազմության ուսմունքների համատեղմամբ:

Ուսումնասիրության փաստական նյութը: Ներկա աշխատանքը կատարել ենք՝ հիմք ընդունելով հայերեն բացատրական և արմատական բառարանների ընձեռած լեզվական նյութը: Որոշ քանակությամբ փաստական նյութ ենք քաղել նաև հայոց պատմությանն ու աշխարհագրությանը վերաբերող աշխատություններից, «Հայկական սովետական հանրագիտարանից»: Մեր հաշվումներով **բնակավայր** իմաստային դաշտի բառերի թիվը 253 է, որից 247-ը քաղված են հայերեն բացատրական և արմատական բառարաններից, 6-ը՝ լրացվել են պատմագրական և աշխարհագրական աշխատություններից:

Ատենախոսության նպատակը: Կատարելով **բնակավայր** իմաստային դաշտի քննություն՝ նպատակ ենք հետապնդել ներկայացնելու այդ դաշտի համակողմանի նկարագիրը, այն է՝ ճշգրտել բառերի քանակը, ծագումնաբանությունն ու ստուգաբանությունը, բառակազմությունը, իմաստային տեղաշարժերը, իմաստափոխության հիմունքները: **Բնակավայր** իմաստով բառերն իրենց խորքում պարունակում են ծագումնաբանական, բառագիտական, իմաստաբանական տեղեկություններ, որոնցով դրանք զուտ լեզվական փաստերից

վերաճում են հայոց պատմության, աշխարհագրության, ազգագրության, ինչպես նաև այլ գիտակարգերի էական փաստերի:

Ատենախոսության խնդիրներն են՝

- 1) ***Բնակավայր*** իմաստային դաշտի բառերի ցանկի ճշգրտումը.
- 2) ***Բնակավայր*** իմաստային դաշտի իմաստաբանական քննությունը.
- 3) ***Բնակավայր*** իմաստային դաշտի բառակազմական քննությունը.
- 4) Մասամբ նաև ***բնակավայր*** իմաստային դաշտի ծագումնաբանական-ստուգաբանական քննությունը:

Ատենախոսության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Սույն աշխատանքը կօգնի բառագիտության հարցերով զբաղվողներին ամբողջական գաղափար կազմելու ***բնակավայր*** իմաստային դաշտի բառերի ծագման, բառակազմության, կրած իմաստափոխության, դրա հիմունքների, իմաստային տեղաշարժերի մասին:

Ուսումնասիրության մեթոդը: Աշխատանքը հիմնականում կատարված է նկարագրական եղանակով: Երբեմն, անհրաժեշտության դեպքում, դիմել ենք պատմահամեմատական մեթոդի օգնությանը:

Ատենախոսության կառուցվածքը: Աշխատանքը բաղկացած է առաջաբանից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, համառոտագրությունների և օգտագործված գրականության ցանկերից, երկու հավելվածից:

Աշխատանքը քննարկվել և պաշտպանության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ժամանակակից հայոց լեզվի բաժինը: Աշխատանքի որոշ դրույթներ ներկայացվել են հանրապետական գիտաժողովներում, մյուսները՝ գիտական համդեսներում ու ժողովածուներում:

Աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը

Ատենախոսության ներածության մեջ հիմնավորվում է թեմայի գիտական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, պարզաբանվում են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, սահմանվում է ***իմաստային դաշտ*** հասկացությունը, ներկայացվում է հարցի ուսումնասիրության համառոտ պատմությունը:

ԳԼՈՒԽ I

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Բնակավայր (ընդհանուր իմաստով) հասկացություն արտահայտող բառերը բաժանել ենք իմաստային երեք շղթայի՝ ա) ***բնակավայր***, բ) ***ծննդավայր***, ***հայրենիք***, գ) ***սփյուռք*** անվանող բառեր:

Առաջին ենթազլխում քննության ենք ենթարկել ***բնակավայր*** (ընդհանուր իմաստով) անվանող բառերը: Նախ՝ որոշակի գաղափար ենք տվել նշված հասկացության վերաբերյալ, այնուհետև՝ կատարել ենք համապատասխան անվանումների լեզվաբանական քննություն:

Հայերենում *բնակավայր* անվանող բառերն են՝ *-ապատ, բնակ, բնակալ, բնակավայր, բնակարան, բնակատեղի(հ), բնակետող, բնաշխարհ, բնավայր, բնակություն, շինավայրք, վայր, տեղ(հ)*:

Սկզբում կատարել ենք անվանումների բառակազմական քննություն. անդրադարձել ենք բաղադրյալ բառերի բաղադրական հիմքերին, դրանց կազմությանը, բարդությունների հիմքերի ներքերականական հարաբերություններին, բառերում առկա հնչյունափոխական երևույթներին, բաղադրական հիմքերի գործածականությանը¹: Այնուհետև կատարել ենք ենթաշղթայի անվանումների ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննություն:

-Ապատ և *բնակ* բառերն իրանական փոխառություններ են: *Ապատ*-ն անկախ գործածություն չունի, հանդես է գալիս միայն տեղանունների մեջ, արտահայտում է «շէն, բնակված, մշակված», «(քաղաքների անունների մեջ) շէն, աւան, քաղաք, կերտ» իմաստները: *Բնակ*-ը նախնական իմաստով նշանակել է «բուն բնակիչ. բնիկ քաղաքացի. գաւառական», *բնակավայր*-ի իմաստն ստացել էր բառիմաստի ընդլայնման շնորհիվ, սակայն արդի հայերենում այն կորցրել է:

Բնակալ և *բնակություն* բառերը ևս *բնակավայր*-ի իմաստն ստացել են բառիմաստի ընդլայնման հետևանքով: *Բնակալ*-ն ի սկզբանե նշանակել է «մէկի բուն դրած՝ բնակութիւն հաստատած տեղը, բնակատեղ»². արդի հայերենում ենթարկվել է իմաստների փոխհաջորդման². իր հիմնական նշանակությամբ արտահայտում է «բնկալ»: *Բնակություն* բառը նախնական իմաստով արտահայտել է «բնակելն. բնակիլն», որից էլ կցորդական զուգորդությամբ առաջացել է *բնակավայր*-ի իմաստափոփոխակը³: Արդի հայերենում այդ իմաստով չի գործածվում:

Խմբի համար գերբառույթ⁴ հանդիսացող *բնակավայր*, ինչպես նաև *բնակատեղի(հ)* և *բնակետող* բառերն իրենց բուն, հիմնական իմաստով *բնակավայր* են արտահայտում: Նշված բառերից *բնակետող*-ը արդի հայերենում գործածական չէ:

¹ Սեղմագրի ծավալից ելնելով՝ բառակազմական քննությանը չենք անդրադառնում. դրան մանրամասնորեն կարելի է ծանոթանալ ատենախոսության մեջ:

² Եր. Աղայանը *իմաստների փոխհաջորդումը* բացատրում է. «...բառի հին իմաստի կորուստ, «մահացում» և նոր իմաստի ձեռքբերում, այլ կերպ ասած՝ բառի նախկին իմաստի փոխարինումը նոր ուղղակի իմաստով» (տես Եր. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 380):

³ Իմաստափոխության հետևանքով ստեղծված բառի նոր իմաստը, որը կարող է արտահայտվել հին բառաձևով կամ հնչյունափոխության հետևանքով ստանալ բառային նոր ձև, կոչվում է *իմաստափոփոխակ* (տես Պետրոսյան Յ. Զ., Գալստյան Ս. Ա., Ղարազյուլյան Թ. Ա., Լեզվաբանական բառարան, Եր., 1975, էջ 119):

⁴ Գերբառույթը երկու և ավելի բառույթների չեզոքացման դիրքում հանդես ելող և նրանց միայն ընդհանուր հատկանիշներն ունեցող բառույթն է (տես ԱՅԲԲ, 1, 232):

Բնաշխարհ, բնավայր, շինանիստ և շինավայր(ք) բառերը բուն **բնակավայր**-ի անվանումներ են: **Բնավայր**-ն արդի հայերենում ենթարկվել է իմաստների փոխհաջորդման. ձեռք է բերել նոր հիմնական իմաստ՝ «բուն տեղը, բնական տեղը», իսկ **շինանիստ և շինավայր(ք)** բառերն արդի հայերենի բառապաշարից ընդհանրապես դուրս են եկել:

Յ.-ե. ծագմամբ **կողմ (<կողմն)** բառը բազմիմաստ է. իր հիմնական նշանակությամբ արտահայտում է «մի կետից դեպի աջ կամ դեպի ձախ ընկած մաս»: Լեզվի պատմության ընթացքում ստացել է բազմաթիվ իմաստափոփոխակներ, այդ թվում՝ կցորդական զուգորդության հիման վրա առաջացած **բնակավայր**-ի:

Իրանական ծագմամբ **վայր** և հ.-ե. ծագում ունեցող **տեղ(ի)** բառերը բուն նշանակությամբ ունեն ամորոշ տեղի իմաստ: Երկուսն էլ լեզվի պատմության ընթացքում բառիմաստի ընդլայնում են ստացել: **Բնակավայր**-ի իմաստափոփոխակը **տեղ**-ն ստացել է կցորդական զուգորդությամբ, իսկ **վայր**-ը՝ համանիշային պայմանավորվածության հիմունքով՝ **տեղ** բառի համաբանությամբ:

Երկրորդ ենթազխում քննության ենք ենթարկել **ծննդավայր** և **հայրենիք** հասկացությունների անվանումները: Դրանք հայերենում արտահայտվում են **բինա, բնագավառ, բնօրրան, ծննդավայր, ծննդաքաղաք, հայրենագավառ, հայրենի, հայրենիք, վաթան, օրրան** բառերով:

Նախ՝ կատարել ենք շղթայի անվանումների բառակազմական քննություն, այնուհետև՝ ծագումնաբանական և իմաստաբանական:

Բինա (<բինայ) և **վաթան** բառերն աշխարհաբարյան շրջանում կատարված փոխառություններ են: **Բինա**-ն ունի իրանական (*buna* «տուն, հայրենիք») կամ թուրքական (*bina* «շինված») ծագում, **վաթան**-ը թուրքական փոխառություն է: Երկուսն էլ արդի գրական հայերենում գործածական չեն:

Բնագավառ-ը գրաբարում գործածվել է «բուն գաւառ, հայրենի երկիր, հայրենիք» իմաստով: Արդի հայերենում ենթարկվել է իմաստների փոխհաջորդման. նախնական իմաստը դարձել է իմաստաբանական հնաբանություն:

Ծննդավայր, ծննդաքաղաք բառերն աշխարհաբարյան կազմություններ են: Խմբի բառերի համար գերբառույթ հանդիսացող **ծննդավայր**-ն արդի հայերենում բառիմաստի ընդլայնում է ստացել, իսկ **ծննդաքաղաք**-ը գործածությունից դուրս է եկել:

Հայրենիք-ի իմաստ են արտահայտում **հայրենագավառ, հայրենի, հայրենիք** բառերը: Սրանցից նախնական իմաստով **բնակավայր** է անվանում միայն **հայրենագավառ**-ը, որը, սակայն, արդի հայերենում հազվադեպ կիրառություն ունի:

Հայրենի և հայրենիք բառերը միևնույն ածականի գրաբարյան եզակիի և հոգնակիի ձևերն են, **բնակավայր**-ի իմաստափոփոխակն ստացել են դեռևս գրաբարում: **Հայրենի**-ի համար այդ իմաստափոփոխակը դարձել է իմաստաբանական հնաբանություն, իսկ

հայրենիք-ը բառիմաստների փոխհաջորդման է ենթարկվել՝ դառնալով շրթայի անվանումների համար գերբառույթ:

Օրորան և *բնորան* բառերը կազմվել են աշխարհաբարյան շրջանում: *Օրորան*-ը նախապես նշանակել է «որորան, օրորոց», հետագայում՝ իմաստների փոխհաջորդման է ենթարկվել. փոխաբերացմամբ առաջացած «ծննդավայր, նախահայրենիք» իմաստափոփոխակը դարձել է հիմնական: Հենց այդ իմաստի հիման վրա էլ բաղադրվել է *բնորան* բառը:

Երրորդ ենթազլխում քննության ենթ ենթարկել *սփյուռք*-ի անվանումները: Որոշակի գաղափար ենթ տվել նշված հասկացության վերաբերյալ, այնուհետև կատարել անվանումների քննություն: Հայերենում *սփյուռք* անվանող բառերն են *արտասահման, աքսոր(ք), աքսորավայր, աքսորատեղի, գաղթանոց, գաղթաշենք, գաղթաշխարհ, գաղթավայր, գաղթարան, գաղթօջախ, գաղութ, պանդխտավայր, պանդխտություն, սփյուռք, օտարաստան, օտարություն*:

Արտասահման-ը բուն իմաստով նշանակել է «արտաքոյ սահմանի և չափոյ. անպայման. անչափ»: Աշխարհաբարյուն իմաստների փոխհաջորդման է ենթարկվել. նմանական զուգորդությամբ առաջացած «որևէ երկիր, որ գտնվում է տվյալ պետութեան սահմաններից դուրս, օտար երկիր» իմաստափոփոխակը դարձել է հիմնական իմաստ:

Ատրական ծագում ունեցող *աքսոր(ք), (աքսորանք)* բառերը ևս *բնակավայր*-ի իմաստն ստացել են բառիմաստի ընդլայնման հետևանքով, սակայն երկրորդ բառն արդի հայերենում կորցրել է այդ իմաստը:

Սփյուռք անվանող բառերի մեջ առանձին խումբ են կազմում ասորական ծագում ունեցող *գաղութ* արմատով կազմությունները: Եթե նախորդ արմատով բաղադրված բառերի մեջ առկա է բռնի տեղահանման իմաստը, ապա այս խմբի բառերն արտահայտում են ինքնական կերպով երկիրը լքելու գաղափար: *Գաղութ*-ն ի սկզբանե նշանակել է «չու. վտարանդութիւն. բնակափոխութիւն. փախուստ. գերութիւն. անցք. հատուած», հետագայում կցորդական զուգորդության հիման վրա ստացել է *բնակավայր*-ի իմաստափոփոխակներ՝ «կապիտալիստական երկրների կողմից զավթված և շահագործվող երկիր», «գաղթավայր, այն երկիրը, որտեղ գաղթականները հաստատվել են»: Այս բառից *գաղթավայր* իմաստով բաղադրվել են *գաղթանոց, գաղթաշենք, գաղթաշխարհ, գաղթավայր, գաղթարան, գաղթօջախ, գաղթանոց* անվանումները: Վերջին բառն արդի հայերենում գործածական չէ:

Իրանական ծագմամբ *պանդուխտ* արմատով են բաղադրվել *պանդխտավայր* և *պանդխտություն* բառերը: Եթե առաջին բառը բուն իմաստով *բնակավայր* է անվանում, ապա *պանդխտության* բուն իմաստն է «պանդուխտ լինելը, պանդուխտի կյանք վարելը»: *Բնակավայր*-ի իմաստով բառն այժմ չի գործածվում:

Սփյուռք-ը գրաբարում կիրառվել է «սփռումն. տարածութիւն. ամենայն վայր կան կողմն. և Ազգ ցրուեալ» իմաստներով: Արդի

հայերենում բառը ենթարկվել է իմաստների փոխհաջորդման. կորցրել է նախնական իմաստը, կցորդական գուգորդության հիման վրա ձեռք է բերել նոր հիմնական իմաստ՝ «Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս գտնվող հայաբնակ վայրերի ամբողջությունը»: Այն շրթայի բառերի համար գերբառույթ է:

Իրանական ծագմամբ **օտար** արմատով են կազմվել **օտարաստան** և **օտարություն** բառերը, որոնք այս խմբի իմաստն ստացել են բառիմաստի ընդլայնման շնորհիվ: **Օտարաստան**-ն արդի հայերենում հազվադեպ կիրառություն ունի:

ԳԼՈՒԽ II

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՎԱՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Աշխատանքի երկրորդ գլուխը նվիրված է պետություն անվանող բառերի քննությանը: Դրանք են՝ **ազգապետություն⁵, աշխարհ, արքայություն, երկիր, թագավորություն, իշխանություն, խանություն, կայսրություն, հանրապետություն, միապետություն, պատրիարքություն, պետություն, սակաւապետություն, սկզբնապետություն, տերություն, տիրապետություն:**

Աշխատանքի սկզբում կատարել ենք նշված անվանումների բառակազմական քննություն (վերոնշյալ սկզբունքով), այնուհետև անդրադարձել ենք բառերի ծագումնաբանությանն ու իմաստային տեղաշարժերին: Ստուգաբանական քննությունը հիմնականում ներկայացրել ենք ըստ Հր. Աճառյանի, Գ. Ջահուկյանի, Ստ. Մալխասյանցի, Լ. Հովհաննիսյանի:

Ազգապետություն-ը գրաբարում կիրառվել է՝ «պետութիւն կամ իշխանութիւն ազգի, ցեղապետութիւն, նախարարութիւն» իմաստով: Արդի հայերենում գործածական չէ:

Պետություն (ընդհանուր իմաստով) հասկացությունն արտահայտվում է **աշխարհ, երկիր, պետություն, տերություն և տիրապետություն** անվանումներով:

Իրանական ծագում ունեցող **աշխարհ** բառը դեռևս գրաբարում բազմիմաստություն է դրսևորել: Բուն իմաստով արտահայտելով «տիեզերք. երկինք և երկիր»՝ բառիմաստի ճյուղավորման հետևանքով ստացել է բազմաթիվ իմաստափոփոխակներ, այդ թվում՝ **բնակավայր**-ի՝ «երևելի մասն աշխարհի. գաւառ. նահանգ. թագաւորութիւն, ազգ, երկիր հայրենի, կողմն մի տէրութեան. վիլայեթ, էյալեթ»: Աշխարհաբարում սրանց ավելացել են նորերը:

Երկիր: Ներկայացրել ենք բառի ստուգաբանությունն ըստ Հովհ. Երզնկացու, Գ. Ղափանցյանի, Գ. Ջահուկյանի, Էդ. Աղայանի և Ա. Մեյեի: Բազմիմաստ բառ է, ընդ որում՝ արտահայտում է **բնակավայր**-ի մի քանի ենթադաշտերի իմաստներ: Ի սկզբանե նշանակել է «նյութակ, որի վրա

⁵ Գործածությունից դուրս մնացած բառերը ներկայացվել են ավանդական ուղղագրությամբ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դրանք, դուրս մնալով արդի հայերենի բառապաշարից, չեն ենթարկվել ուղղագրական բարեփոխումներին:

ապրում են մարդիկ. երկրագունդ, աշխարհ», հետագայում ստացել է նոր իմաստներ, այդ թվում՝ **բնակավայր**-ի՝ «մի առանձին հողամաս՝ իր բնակիչներով, պետություն», «հայրենիք», «գավառ», «արևմտահայաստանցու համար Արևմտահայաստանը»:

Պետություն-ը ենթադաշտի բառերի համար գերբառույթ է: Բազմիմաստ է: Նախնական իմաստով արտահայտել է «պետ գոլն. իշխանական գլխաւորութիւն. տէրութիւն և առաջնորդութիւն յոր և է կարգի»: Արդի հայերենում բառիմաստների փոխհաջորդման է ենթարկվել. հիմնական է դարձել «պետություն, երկիր» իմաստը:

Տերություն և **տիրապետություն** բառերը **պետություն** իմաստն ստացել են կցորդական զուգորդության հիման վրա: Սրանցից **տերություն**-ն արդի հայերենում իմաստների փոխհաջորդման է ենթարկվել. **պետություն** իմաստը դարձել է հիմնական:

Պետական կառավարման համակարգից ելնելով՝ տարբերվում են պետության հետևյալ ձևերը՝ **հանրապետություն, միապետություն, սակաւապետութիւն**:

Հանրապետություն-ը գրաբարում գործածական չի եղել, որովհետև չի եղել համապատասխան կառավարման համակարգ ունեցող պետություն: Բուն իմաստով նշանակում է «պետական կառուցվածքի ձև, որի ժամանակ գերագույն իշխանությունը պատկանում է բնակչության կողմից որոշ ժամանակով ընտրված մի անձի կամ մի խումբ անձանց կամ օրգանների»: Սրանից կցորդական զուգորդությամբ առաջացել է «այդպիսի վարչական ձև ունեցող պետություն» իմաստափոփակը:

Միապետություն հասկացությունն արտահայտվում է **աշխարհակալություն, արքայություն, թագավորություն, իշխանություն, խանություն, կայսրություն, միապետություն** անվանումներով:

Աշխարհակալություն, արքայություն, թագավորություն, իշխանություն, խանություն, կայսրություն բառերն իրենց բուն իմաստով արտահայտում են համապատասխանաբար «աշխարհակալ լինելը», «արքա լինելը», «թագավոր լինելը», «իշխան լինելը», «խան լինելը», «կայսր լինելը»: Լեզվի պատմության ընթացքում դրանք բառիմաստի ընդլայնում են ստացել: **Պետության** իմաստն ստացել են կցորդական զուգորդության հիման վրա:

Միապետություն-ը բուն իմաստով նշանակում է **պետություն**:

Սակաւապետութիւն-ը գործածվել է գրաբարում՝ «պետութիւն կամ իշխանութիւն սակաւաթիւ իշխանաց» իմաստով: Արդի հայերենի բառապաշարից դուրս է եկել՝ համապատասխան հասկացության վերացման պատճառով:

Կրոնական իմաստով պետություն են արտահայտում **պատրիարքություն** «այն երկիրը, որ գտնվում է մի պատրիարքի հոգևոր տեսչութեան տակ» և **սկզբնապետություն** «գլխաւոր պետութիւն. վերագոյն դասակարգութիւն կամ զարդ երկնայնոց» բառերը:

ԳԼՈՒԽ III

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՄԻՎՎՈՐՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Այս ենթադաշտը բաժանել ենք չորս շղթայի՝ ա) *երկրի (պետության) մաս-ի* անվանումներ, բ) *քաղաքի և հարակից հասկացությունների* անվանումներ, գ) *գյուղ* հասկացության անվանումներ, դ) *քաղաքի և գյուղի միջև միջանկյալ դիրք գրավող բնակավայր-ի* անվանումներ:

Առաջին ենթազխում քննության ենք ենթարկել *երկրի մաս-ի* անվանումները: Այդ բառերը պայմանականորեն բաժանել ենք երկու ենթաշղթայի՝ 1) *տիրող երկրների վարչատարածքային միավորների* անվանումներ, 2) *Հայաստանի վարչատարածքային միավորների* անվանումներ: Բաժանման հիմքում ընկած է այն հանգամանքը, որ Հայաստանը պատմական ճակատագրի բերումով հաճախ կորցրել է իր պետականությունը՝ կախման մեջ ընկնելով այս կամ այն երկրից, երբեմն էլ մեծ ջանքերի գնով կարողացել է վերականգնել այն: Գտնվելով որևէ երկրի տիրապետության ներքո՝ մեր երկիրը ենթարկվել է տվյալ տերության վարչատարածքային բաժանմանը, դարձել նրա վարչատարածքային մեկ միավոր և, բնականաբար, կրել այդ միավորի անվանումը: Իսկ անկախությունը վերականգնած ժամանակ Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը կատարվել է ինքնուրույնաբար՝ երկրի սեփական օրինաչափություններից ելնելով:

Առաջին ենթաշղթայում քննության ենք ենթարկել *տիրող երկրների վարչատարածքային միավորների* անվանումները: Դրանք են՝ *ամիրայություն (ամիրություն), բեկություն, բելլերբեյություն, գաղզա, դիոցեզ, դքսություն, եպարքի, եպարքոսություն, երկրամաս, էալեթ, էմիրություն, թեմ, թունան, խալիֆայություն (խալիֆաթ), ժայրամարզ, կազա, կատապանություն, կուսակալություն, ճարակ, մահալ (մհալ), մարզպանություն, մարկիզություն, մելիքություն, նահիե, շահիր, պրեֆեկտուրա, պրոկոնսուլություն, պրովինցիա, սանջախ(կ), վիլայեթ, սատրապություն, (սատրապետություն), ստրատեգիա, ուլուս, փաշայություն, քորայ, քուստակ, օկրուգ:*

Մեր կողմից ընդունված կարգով սկզբում կատարել ենք այդ բառերի բառակազմական, այնուհետև՝ ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննություն: Սեղմագրի ծավալից ելնելով՝ նպատակահարմար ենք գտնում ենթաշղթան ներկայացնել ընդհանուր գծերով:

1. Խմբի բոլոր բառերը (կամ՝ բառարմատները) փոխառություններ են՝ բացառությամբ *երկրամաս* բառի, որը բաղադրվել է հայերեն բաղադրիչներով:

2. Դրանք գործուն են եղել միայն այն ժամանակաշրջաններում, երբ Հայաստանը գտնվել է այս կամ այն երկրի գերիշխանության տակ, ուստի այդ բառերի կրած իմաստափոխություններն էլ վերաբերում են հենց տվյալ ժամանակաշրջաններին: Ազատագրվելուց հետո Հայաստանում դադարել են գոյություն ունենալ համապատասխան վարչատարածքային միավորները և, բնականաբար, դրանց անվանումները: Պատահական չէ, որ խմբի բառերն արդի հայերենում

կամ դարձել են պատմաբաներ, կամ ընդհանրապես դուրս են մնացել հայերենի բառապաշարից:

3. Այս ենթաշղթայում հանդիպում են բառեր (*գաղլզա, դիոցեզ, քեյլերբեյություն, դիոցեզ, կատապանություն, շահր, պրեֆեկտուրա և այլն*), որոնք ընդհանրապես արձանագրված չեն հայերեն բառարաններում, քանի որ նշված վարչատարածքային միավորները գոյություն են ունեցել մեր լեզվի պատմության նախագրային շրջանում, իսկ գրային շրջանում այլևս չեն եղել:

4. Ենթաշղթայի անվանումներում հանդիպում են բառատարբերակներ, այսպես՝ *սատրապություն – սատրապետություն, եպարքի - եպարքոսություն, էմիրություն - ամիրություն - ամիրայություն, սանջակ – սանջախ, մահալ – միալ* և այլն:

5. Բուն, հիմնական իմաստով *բնակավայր* են նշանակում *գաղլզա, դիոցեզ, եպարքի, թեմ, թուման, մահալ(միալ), նահիե, պրովինցիա, սանջախ(կ), վիլայեթ, ուլուս, քուստակ* անվանումները, իսկ մնացած բառերն այդ իմաստն ստացել են բառիմաստի ճյուղավորման հետևանքով: *Բնակավայր*-ի իմաստ են արտահայտում վերջիններիս՝ կցորդական զուգորդության հիման վրա առաջացած իմաստափոփոխակները:

Երկրորդ ենթաշղթայում քննության ենք ենթարկել *Ֆայաստանի վարչատարածքային միավորների* անվանումները: Ենթաշղթան հայերենում ներկայացվում է *աշխարհ, աշխարհամեջ, աշխարհայք, աշխարհիկ, բարձրագավառ, բղեշխութիւն, գամձագինք, գավառ, գավառակ, գաւառամեջ, գունդ, լեռնագավառ, ծայրագավառ, ծայրամաս, կալվածք, կողմն, հարթագավառ, ծորագավառ, մարզ, նախարարություն, նահանգ, նահանգապետություն, շրջան, պարզևականք, վերնագավառ, վերնակողմն, տուն, քսակագինք* անվանումներով:

Աշխարհ բառին անդրադարձել էինք *պետության* անվանումները ներկայացնելիս: Միայն ավելացնենք, որ այն գրաբարում արտահայտել է նաև *երկրի մաս*-ի իմաստ: Բանն այն է, որ մեր պատմիչների կողմից որոշակի տարբերություն չի դրվել *աշխարհ* և *գավառ* հասկացությունների միջև, հաճախ դրանք հիշատակվել են կողք կողքի, թեև տարածքային առումով տարբեր հասկացություններ էին արտահայտում⁶: Այս բառով են կազմվել *աշխարհամեջ* «միջին վայր աշխարհի, երկրի, քաղաքի. հրապարակ. հրապարակական» և *լեռնաշխարհ* «լեռնոտ երկիր, լեռնային գավառ» անվանումները:

Բղեշխություն բառի արմատը իրան. փոխառություն է: *Բղեշխություն*-ը գրաբարում գործածվել է «կուսակալութիւն, կողմնակալութիւն, հիւպատոսութիւն. հիւպատոսութիւն» իմաստով:

⁶ Տե՛ս Թ. Ֆակոբյան, Ֆայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Եր., 1968, էջ 15-120:

Բնակավայր-ի իմաստն ստացել է կցորդական զուգորդությամբ: Արդի հայերենում բառը դարձել է հնաբանություն:

Գավառ-ի ծագումը հստակեցված չէ: Հր. Աճառյանն այն համարում է «կովկասեան կամ խալդեան ընտանիքից փոխառեալ բառ», իսկ Գ. Ջահուկյանը հավանական է համարում բառի հ.-ե. ծագումը⁷: Գրաբարում նշանակել է «նահանգ. Աշխարհ առանձինն. երևելի մասն ինչ երկրի կամ տէրութեան, ուր են քաղաքք և գիւղք. կողմն աշխարհի. մանաւանդ հայրենի երկիր. որպէս թեմ կամ իշխանութիւն եպիսկոպոսի»: Հայոց լեզվի պատմության ընթացքում բառիմաստի ընդլայնման է ենթարկվել: Արդի շրջանում բառիմաստի նեղացմամբ առաջացել է նաև «բնակավայրի անուն Հայաստանի Հանրապետությունում» իմաստափոփոխակը:

Գավառ-ից կազմվել են **բնակավայր** արտահայտող **բարձրագավառ** «բարձր դիրք ունեցող գավառ, լեռնադաշտ», **գավառակ** «վարչական գաւառի ստորաբաժանում, մասը», **լեռնագավառ** «լեռնային գավառ, լեռնոտ շրջան, լեռնավայր», **ծայրագավառ** «մի երկրի կամ պետության ծայրին, այսինքն՝ սահմանի մոտ գտնված գավառ, մարզ» և այլ բառեր:

Թ. Հակոբյանը նշում է. «Նախարարությունների տիրապետության տակ գտնվող կալվածքները, բացի հարևան նախարարություններից գենքի ուժով ձեռք բերվածներից, ըստ ծագման երեք տեսակի էին՝ ժառանգաբար անցնող կալվածքներ, որ մեր մատենագրության մեջ կոչված է **հայրենականք**, դրանով ձեռք բերվածներ **քսակազինք** կամ **գանձազինք** և սյուզերենի (թագավորի) կողմից ծառայությունների համար պարգևվածներ **սյարզևականք**⁸: Համապատասխան հասկացություններ վերացման պատճառով նշված բառերն արդի հայերենի բառապաշարից դուրս են մնացել:

Իրանական ծագում ունեցող **գունդ**-ը որևէ կապ չունի **գունդ** «կլոր» բառի հետ: Հր. Աճառյանը նշում է, որ «բանակաթեմ, զինվորական գավառ» իմաստով գործածված է մի քանի աշխարհագրական ձևերի մեջ⁹:

Ծայրամաս-ը գրաբարում նշանակել է «ծայրագաւառ», արդի հայերենում բառիմաստի ընդլայնում է ստացել. նմանական զուգորդությամբ ստացել է նոր իմաստներ, այդ թվում՝ **բնակավայր**-ի՝ «որևէ պետության կենտրոնից շատ հեռու ընկած, այդ պետությանը պատկանող սահմանամերձ երկիր՝ երկրամաս», «բնակավայրի արվարձան, բնակավայրի սահմաններում գտնվող մաս», «ընդհանրապես մայրաքաղաքից հեռու ընկած վայր:

Կալվածք, **շրջան** և **նախարարություն** բառերը ևս **երկրի մաս**-ի իմաստը ձեռք են բերել բառիմաստի ճյուղավորման հետևանքով:

⁷ ՀԱԲ, 1, 527-528 (համառոտագրությունները տես ատենախոսության մեջ):

⁸ Տես ՀԼՊ, ԵԺ, էջ 383-384, էջ 551, ՀԱԲ, 153:

⁹ Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 117-118:

¹⁰ Տես ՀԱԲ, 1, 595:

Նախարարություն-ն արդի հայերենում կորցրել է *երկրի մաս*-ի իմաստափոփոխակը, գործածվում է «միևիստություն» իմաստով:

Կողմ(ն)-ը գրաբարում ունեցել է *երկրի մաս*-ի իմաստ: Արդի հայերենում այն դարձել է իմաստաբանական հնաբանություն:

Իրանական ծագմամբ *մարզ* բառը բուն իմաստով *երկրի մաս* է անվանում: Խորհրդային շրջանում բառը դարձել էր հնաբանություն, այժմ «վերակենդանացել է»: Մարզերը համարվում են ՀՀ վարչատարածքային միավորներ:

Ներկայացրել ենք *ճահանգ* բառի ծագումն ըստ Հր. Աճառյանի, Ստ. Մալխասյանցի և Գ. Ջահուկյանի: Բառը բուն իմաստով *բնակավայր* է նշանակում: Գրաբարում գործածվել է «գաւառ կամ երկիր նախարարութեան, կամ նահապետական, և բղեշխական. կուսակալութիւն» իմաստներով: Արդի հայերենում բառիմաստի ընդլայնման է ենթարկվել:

Բնիկ հայերեն *տուն* բառը նախնական իմաստով նշանակում է «յարկ. շինուած բնակութեան՝ որմնապատ՝ յարկածածկոյթ՝ բաժանեալ ի սենեակս՝ դրամբք և պատուհանիւք»: Հայոց լեզվի պատմության ընթացքում ստացել է բազմաթիվ իմաստափոփոխակներ, այդ թվում *բնակավայր*-ի՝ «լայն մտքով՝ նախարարական կալուած իւր բնակիչներով», «երկիր, աշխարհ իւր բնակիչներով»: Արդի հայերենում ավելացել են *բնակավայր* արտահայտող նոր իմաստափոփոխակներ՝ «մարդու մշտական բնակավայրը (հայրենի գյուղը, քաղաքը, երկիրը)», (փխբ.) «գյուղ՝ քաղաք կամ երկիր, որպէս բնակիչների ընդհանուր կացարան օջախ»:

Երկրորդ ենթազվիտում քննության ենք ենթարկել *քաղաք*-ի և *հարակից հասկացությունների* անվանումները:

Քաղաք հասկացությունը հայերենում արտահայտվում է *աթռռանիստ, աթռռավայր, աթռռ-քաղաք, առաջնորդանիստ, աստուածաքաղաք, աւանդ, բանդար, բերդաքաղաք, ծայրաքաղաք, մայրաքաղաք, մեծաքաղաք, մետրապոլիս, նիստ, նորաքաղաք, նստոց, շահաստան, շատ, ոստան, պալատ(ն), ռոտաստակ, վերնաքաղաք, վերնաքաղաքամայր, ուրպ, քաղաք, քաղաքաբերդ, քաղաքամայր, քաղաքամուր, քաղաքանի, քաղաքանիստ, քաղաքավայր, քաղաք-արբանյակ, քաղաքիկ, քաղաքկենար, քաղաքուհի(ք)* անվանումներով:

Կատարել ենք *քաղաք* արտահայտող բառերի բառակազմական, այնուհետև՝ ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննություն:

Ներկայացրել ենք *քաղաք*-ի ծագումն ըստ ՆՀԲ-ի, Հր. Աճառյանի, Գ. Ջահուկյանի:

Բառը բուն իմաստով *բնակավայր* է անվանում և շրթայի համար գերբառույթ է: Գրաբարում գործածվել է «բնակութիւն բազմութեան մարդկան իբր քաղելոյ ժողովելոց ի մի վայր. շինուած բնակութեանց՝ բաժանեալ ի տունս և ի հրապարակս. և ներքին իսկ բնակիչք» իմաստով, հետագայում բառիմաստի ընդլայնում է ստացել:

Քաղաք-ը կենսունակ է բառակազմորեն. բաղադրել է *բնակավայր* արտահայտող *քաղաքանիստ* «քաղաքի նման բնակության տեղ»,

քաղաքավայր «վայր քաղաքի. քաղաքանեջ. կողմն մի քաղաքի»,
քաղաք-արքանյակ «տարածականորեն ինքնուրույն, բայց վարչատնտեսական տեսակետից ավելի խոշոր քաղաքի կազմի մեջ մտնող քաղաքատիպ բնակավայր», **քաղաքիկ** «փոքրիկ քաղաք»,
քաղաքուհի «փոքր քաղաք՝ մեծ քաղաքի մոտ կամ քաղաքացուհի»,
քաղաքամայր, մայրաքաղաք և այլ կազմություններ:

Իրանական ծագում ունեն **բանդար** և **-շատ** բառերը: **Բանդար**-ը, ինչպես նաև հունական ծագում ունեցող **ուրպ**-ը, ըստ Աճառյանի, նորագյուտ բառեր են՝ միայն մեկ անգամ գործածված մատենագրության մեջ¹¹: **Շատ**-ը հայերենում առանձին գործածական չէ. պահպանված է միայն մի շարք հին տեղանունների կազմում՝ **Արտաշատ, Երվանդաշատ, Ջարիշատ, Շամշատ, Վասակաշատ** ևն:

Երկրի կամ նահանգի գլխավոր քաղաք են անվանում **աթոռանիստ, աթոռավայր, աթոռ-քաղաք, աւանդ, մայրաքաղաք, մեծաքաղաք, մետրապոլիս, նիստ, նստոց, շահաստան, ոստան, պալատ(ն) ռոտաստակ, քաղաքամայր** բառերը:

Աթոռանիստ, աթոռավայր, աթոռ-քաղաք, առաջնորդանիստ անվանումներն ստեղծվել են մեր լեզվի աշխարհաբարյան շրջանում:

Իրանական ծագում ունեցող **աւանդ**-ը և **ռոտաստակ**-ը նորագյուտ բառեր են՝ երկուսն էլ երկու անգամ գործածված մատենագրության մեջ¹²:

Մայրաքաղաք-ն ավելի ուշ է կազմվել, քան **քաղաքամայր**-ը: Այն ստեղծվել է հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից¹³: **Քաղաքամայր** բառն արդի հայերենում համարվում է հնաբանություն, գործածվում է միայն բարձր ոճում:

Մեծաքաղաք-ը գործածական է եղել միայն մեր լեզվի հին շրջանում:

Հունական ծագմամբ **մետրապոլ(իս)**-ը, որ նշանակել է «մայր երկիրը կամ պետութիւնը իւր գաղութի նկատմամբ», արդի հայերենում գործածական չէ:

Նիստ և **Նստոց** բառերը «մայրաքաղաք» իմաստն ստացել էին գրաբարում՝ բառիմաստի ճյուղավորման հետևանքով: Արդի հայերենում այդ իմաստով չեն կիրառվում:

Իրանական ծագմամբ **շահաստան (շահ(ի)ստան)** և **ոստան** բառերը բուն իմաստով արտահայտել են «մեծ կամ թագաւորական քաղաք, նահանգի կամ գաւառի կենտրոնական քաղաքը»: Արդի հայերենում երկու անվանումներն էլ բառիմաստի ընդլայնում են ստացել:

Կրոնական նշանակությամբ մայրաքաղաք իմաստն արտահայտվում է **աստուածաքաղաք** «աստուածային կամ սրբազան ու աստուածապահ քաղաք», **նորաքաղաք** «որպէս Նոր քաղաք. այն է

¹¹ Տե՛ս ՀԱԲ, 1, 407, ՀԱԲ, 3, 618:

¹² Տե՛ս ՀԱԲ, 1, 354, ՀԲԲ, 3, 307, ՀԱԲ, 99, ՀԱԲ, 4, 146-47, ՀԲԲ, 4, 164, ՀԼՊ, ՆԺ, 542, ՀԱԲ, 658, Լ. Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Եր., 1990, էջ 88:

¹³ Տե՛ս ՀԼՊ, 2, էջ 146:

սեպիական անուն Վաղարշապատ քաղաքի», *վերնաքաղաք* «վերին քաղաք. վերին Երուսաղեմ կամ Սիոն յերկինս», *վերնաքաղաքամայր* «վերին մայրաքաղաք. վերին քաղաք՝ մայր ստորինս Երուսաղեմի. Երուսաղեմ վերին» անվանումներով:

Բերդաքաղաք հասկացություն են արտահայտում *բերդաքաղաք* «բերդաւոր քաղաք. քաղաք ամուր», *ծայրաքաղաք* «բերդաքաղաք. բերդ ի ծայր քաղաքին. ամրոց. ակառն», *քաղաքաբերդ* «բերդաքաղաք. քաղաք բերդաւոր կամ բերդանման. ամուր», *քաղաքամուր* «ամուր՝ ամրացրած քաղաք, բերդաքաղաք» բառերը:

Քաղաք-ի հարակից հասկացությունները բաժանել ենք չորս ենթաշրջայի՝ 1) *քաղաքի հարակից տարածքներ*-ի անվանումներ, 2) *քաղաքի առանձին մասերի* անվանումներ, 3) *քաղաքը շրջապատող ամրություններ*-ի անվանումներ, 4) *ճանապարհ*-ի անվանումներ:

Քաղաքի հարակից տարածքներ-ը ներկայացվում են *արծակավայրք, արվարձան, արուարձանայք, բացատ, բուրաստան, հանգրվան, մոտաքաղաք, պրաստին, քաղաքադուրս* բառերով: Դրանցից բուն նշանակությամբ նշված իմաստն են արտահայտում *արծակաքաղաք, արվարձան, արուարձանայք, մոտաքաղաք, պրաստին, քաղաքադուրս* բառերը, *արծակավայր(ք)*-ը, *բացատ*-ը, *հանգրվան*-ը և *բուրաստան*-ը այդ իմաստն ստացել էին բառիմաստի ճյուղավորման հետևանքով՝ կցորդական զուգորդության հիման վրա. արդի հայերենում այն կորցրել են: Լեզվի պատմության ընթացքում բառապաշարից դուրս են եկել *արուարձանայք, մոտաքաղաք, պրաստին* անվանումները:

Չանգրվան և *բուրաստան* բառերն ունեն իրանական ծագում, *պրաստին*-ը՝ հունական, իսկ *արվարձան*-ի ծագումը հստակեցված չէ:

Ներկայացրել ենք քաղաքի առանձին մասեր-ի անվանումները, այնուհետև *քաղաքի մաս* արտահայտող բառերը:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ քաղաքն ի սկզբանե ունեցել է «ամրացված տեղ կամ բերդ» նշանակությունը՝ քննության ենք ենթարկել նաև *քաղաքի ամրություն* անվանող բառերը:

Քաղաքի (ընդհանրապես ցանկացած տիպի բնակավայրի) հետ է կապվում *ճանապարհ* հասկացությունը, որը ներկայացրել ենք ենթագլխի չորրորդ մասում:

Երրորդ ենթագլուխը նվիրված է *գյուղ* անվանող բառերի քննությանը: *Գյուղը* ոչ քաղաքատիպ բնակավայր է, որտեղ զբաղվում են զլխավորապես երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Այն առաջացել է մինչդասակարգային հասարակարգում, որի ժամանակ հիմնականում եղել է արյունակցական միավորում, տոհմական համայնք:

Գյուղ հասկացությունը հայերենում արտահայտվում է *ազարակ, առիճ, գիւղաստանայք (գեղաստանայք, գեօղաստեայք, գեօղաստայք), գյուղ, գյուղախումբ, գյուղակ, գյուղաստան, գյուղորայք, գյուղորեք, լեռնագյուղ, ծորագյուղ, դշտղ, շեն, շենատեղ(ի), շինատեղ(ի), շինավայր* անվանումներով:

Ազարակ-ը փոքրասիական-փռյուզական փոխառություն է:

Բազմիմաստ բառ է: Բուն իմաստով նշանակել է «գետին բացօթեայ մշակեալ, ուր արտորայք են և սակաւ բնակուի. որ և անդաստան, անդ. արտեր», հետագայում բառիմաստի ընդլայնմամբ ստացել է նոր իմաստներ: Արդեն գրաբարում գործածվել է նաև «գիւղ. աւան» իմաստով: Արդի հայերենում բառիմաստի նեղացմամբ ստացել է «բնակավայրի անուն 33-ում» իմաստափոփոխակը:

Առիճ (առիճ, առիճք) բառի ծագումը հստակեցված չէ: Բառը մեր լեզվի հին շրջանում արդեն դադարել էր ինքնուրույն գործածություն ունենալուց և վերածվել էր բնականվանակազմական ձևույթի՝ մասնակցելով **Գուկառիճ, Լուսաթառիճ, Խոկառիճ, Կթառիճ, Չիթառիճ, Սկնառիճ, Բագառիճ** տեղանունների կազմությանը: Այն բառիմաստի նեղացման հետևանքով դարձել է գյուղանուն՝ **Առիճ** և **Չառիճ** ձևերով:

Ներկայացրել ենք **գյուղ** բառի ծագումն ըստ Գ. Ղափանցյանի և Գ. Ջահուկյանի: **Գյուղ-ը** խմբի բառերի համար գերբառույթ է:

Գրաբարում գործածվել է հետևյալ նշանակությամբ՝ «գեւղ, կան գեաւղ, գեօղ, շէն, աւան. բնակութիւն ի վայրս անդաստանաց, հանդերձ ազարակօք և անդէովք»: Աշխարհաբարում բառիմաստի ընդլայնում է ստացել. փոխանվանական և փոխաբերական կիրառությունների հետևանքով ստացել է նոր իմաստներ:

Գյուղ-ով բաղադրվել են **գյուղակ** «փոքրիկ գյուղ», **լեռնագյուղ** «լեռնային գյուղ», **ծորագյուղ** «ծորում գետեղված գյուղ» բառերը:

Թուրքական ծագում ունեցող **ղշլաղ (ղշլայ)**-ը աշխարհաբարյան շրջանում կատարված փոխառություն է: Ունի «միջինասիական հանրապետություններում գյուղի ավանի անվանում» իմաստը: 33 Վանաձոր քաղաքի թաղամասերից մեկը ժողովրդախոսակցական լեզվում կոչվում է **ղշլաղ** (այժմյան Տավրոս թաղամասը):

Իրանական ծագմամբ **շեն (<շէն)** բառը գրաբարում նշանակել է «աւան. գեղ»: Աշխարհաբարում բառիմաստի ընդլայնման է ենթարկվել: Արդի հայերենում գրական լեզվում դադարել է «գյուղ» իմաստով գործածվելուց և վերածվել է բնականվանակազմական ձևույթի: Դրանով բաղադրվել են նաև **բնակավայր** արտահայտող **շինավայր, շինատեղի** «շէն՝ բնակված տեղ, շինանիստ, շինավայր», **շենատեղի** «գյուղատեղ, այն տեղը, որտեղ գյուղ է եղել կամ պետք է կառուցվի» բառերը:

Գյուղի կենտրոնական մասը արտահայտվում է **գյուղամեջ, շինամեջ** բառերով:

Գյուղերի հավաքական ամբողջությունը հայերենում ներկայացվում է **գեղորեք, գիւղաստանայք (գեղաստանայք, գեօղաստեայք, գեօղաստայք), գյուղախումբ, գյուղաստան, գյուղորայք, գյուղորեք** անվանումներով:

Չորրորդ ենթազվխում կատարել ենք **քաղաքի և գյուղի միջև միջանկյալ դիրք գրավող բնակավայր-ի** անվանումների քննություն:

Գյուղաքաղաք-ը, քաղաքագյուղ-ը միջնադարյան 3այաստանում եղել են քաղաքատիպ բնակավայրեր: Դրանք առաջանում էին ամրոցների մոտ, սակայն կարող էին նաև ամրոցի մերձակայքում չլինել: Գյուղաքաղաքների բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր

երկրագործությամբ, մասամբ նաև արհեստներով և առևտրով: Արհեստներն ու առևտուրը գյուղաքաղաքում ունեին սահմանափակ ծավալ և բավարարում էին իր և շրջակա գյուղերի պահանջները: Ի տարբերություն քաղաքների՝ դրանք սովորաբար պարսպով շրջափակված չէին լինում¹⁴:

Ինչպես նշում է Բ. Առաքելյանը, *գյուղաքաղաք* և *քաղաքագյուղ* եզրույթները եղել են հոմանիշներ և երբեմն գործածվել են միևնույն բնակավայրի համար: Այսպես, Կողբը Հովհաննես Կաթողիկոսի պատմության մեջ մի տեղ կոչվել է *գյուղաքաղաք*, մի տեղ՝ *քաղաքագյուղ*, մի այլ տեղ՝ *դաստակերտ*: Մյուս դարից հետո *քաղաքագյուղ* եզրույթը գործածությունից դուրս է եկել, և գործածական է դարձել *գյուղաքաղաք*-ը: Մի քանի փոքր քաղաքների համար գործածվում էր նաև *դաստակերտ*-ը, որը նշան էր նրանց արքունական պատկանելության¹⁵:

Գյուղաքաղաք հասկացությունն արտահայտվում է *ավան*, *արկ*, *արծակաքաղաք*, *աւանագյուղ*, *աւանաշէն*, *գյուղական*, *գյուղաքաղաք* (*գեղաքաղաք*), *դաստակերտ*, *ծեռակերտ*, *քաղաքավան*, *քաղաքագյուղ* (*գետոյ, գեղ*) անվանումներով:

Ընդունված կարգով՝ կատարել ենք ենթաշղթայի բառերի բառակազմական, այնուհետև՝ ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննություն:

Ըստ Բ. Առաքելյանի՝ *ավան*-ը համեմատաբար խոշոր բնակավայր էր՝ առաջացած երկրագործական կարևոր գավառի կամ ավելի մեղ շրջանի կենտրոնում: Իբրև կանոն՝ ավանները գոյացել են Հայաստանի տնտեսապես առավել կարևոր երկրագործական գավառներում, որտեղ կային արգավանդ հողեր, զարգացած երկրագործություն և խիտ բնակչություն¹⁶:

Ներկայացրել ենք *ավան* բառի ծագումն ըստ Հր. Աճառյանի, Գ. Զահուկյանի, Գ. Ղափանցյանի, Լ. Հովհաննիսյանի:

Գրաբարում բառը գործածվել է «գիւղ մեծ. քաղաք փոքր կամ անպարիսպ. գիւղաքաղաք. քաղաքագիւղ» իմաստով: Արդի հայերենում բառիմաստի մեղացմամբ առաջացել է «բնակավայրի անուն Հայաստանում» իմաստափոփոխակը: Բառը կենսունակ է բառակազմական առումով: Հայաստանի Հանրապետությունում դրանով բաղադրվել են վաթսուներեք բնականումներ՝ *Ագարակական*, *Արագածական*, *Արաքսական*, *Արտաշատական*, *Գեղամական*, *Լճական*, *Հարթական*, *Ղազարական*, *Օհանական* և այլն:

Արկ բառն ունի իրանական ծագում: Հր. Աճառյանը նշում է, որ այն նորագյուտ բառ է, որ մեկ անգամ է գործածվել Ուռնայեցու կողմից¹⁷:

¹⁴ Տե՛ս ՀՄՅ, 3, 134:

¹⁵ Տե՛ս Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, եր., 1958, էջ 121-127:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԲ, 1, 322:

Արդի հայերենում նույնպես գործածական չէ:

Պաստակերտ-ն իրանական բաղադրյալ փոխառություն է: Բուն իմաստով նշանակել է «ծեռքով շինված. շեն, ագարակ. ավան»: *Բնակավայր*-ի իմաստն արդի հայերենում կորցրել է:

Մեր կարծիքով՝ *ծեռակերտ*-ը կազմվել է *ղաստակերտ*-ի համաբանությամբ: Նախնական իմաստով նշանակել է «ծեռօք կերտեալ ինչ. գործ ձեռաց. ստեղծուած», որից կցորդական զուգորդությամբ առաջացել է «ղաստակերտ. գիւղ. աւան. քաղաք» իմաստափոփոխակր: Արդի հայերենում այդ իմաստը դարձել է իմաստաբանական հնաբանություն:

Գյուղաքաղաք հասկացություն են արտահայտում նաև կազմությամբ բարդ *արծակաքաղաք* «չպարսպած քաղաք», *աւանագիւղ (գետ)*, *աւանաշէն* «մեծ գիւղ կամ փոքր քաղաք (անորոշ նշանակութեամբ)», *գյուղական* «գյուղատիպ ավան, ավանատիպ գյուղ», *գյուղաքաղաք (գեղաքաղաք)* «քաղաքագյուղ, գյուղաքաղաք, ավան», *քաղաքական* «քաղաքատիպ ավան», *քաղաքագյուղ* «փոքր քաղաք, որ քաղաքին հատուկ վարչական հիմնարկներ չունի, մեծ գյուղ, ավան» բառերը: Սրանցից *աւանագիւղ (գետ)*, *աւանաշէն*, *արկ*, *արծակաքաղաք* բառերը դուրս են եկել արդի հայերենի բառապաշարից:

Եզրակացություններ

Աշխատանքում, քննության առնելով հայերենում *բնակավայր* իմաստային դաշտի անվանումները, սահմանագատել ենք հետևյալ ենթադաշտերը՝

1. *բնակավայր* հասկացության անվանումներ, որոնք իրենց հերթին դասակարգվել են հետևյալ իմաստային շղթաներում՝

1.1. *բնակավայր* անվանող բառեր.

1.2. *հայրենիք, ծննդավայր* անվանող բառեր.

1.3. *սփյուռք* անվանող բառեր.

2. *պետություն* անվանող բառեր.

3. *պետության վարչատարածքային միավորների* անվանումներ, որոնք դասակարգել ենք չորս շղթայի՝

3.1. *պետության (երկրի) մաս*-ի անվանումներ, որոնք բաժանվում են երկու ենթաշղթայի՝

3.1.1. *տիրող երկրների վարչատարածքային բաժանման միավորներին համապատասխանող* անվանումներ.

3.1.2. *Չայաստանի վարչատարածքային միավորների* անվանումներ.

3.2. *քաղաք*-ի և *հարակից հասկացությունների* անվանումներ.

3.3. *գյուղ*-ի անվանումներ.

3.4. *քաղաքի և գյուղի միջև միջանկյալ դիրք գրավող բնակավայր*-ի անվանումներ.

Փորձել ենք բացահայտել յուրաքանչյուր իմաստային շղթայի անվանումների բառակազմությունը, ծագումնաբանությունն ու

ստուգաբանությունը, լեզվի պատմության ընթացքում դրանց կրած իմաստային տեղաշարժերն ու իմաստափոխության հիմունքները:

Ի մի բերելով **բնակավայր** իմաստային դաշտի անվանումները, դրանց բառակազմական, ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննության արդյունքները՝ հանգում ենք հետևյալին.

1. **Բնակավայր**-ի 253 անվանումներից 78-ն ունեն պարզ կազմություն, 81-ը ածանցումներ են, 92-ը՝ բարդություններ, ընդ որում բուն բարդություններ են 89-ը, կցական՝ 3-ը: 2 անվանումներ հարադրական բաղադրություններ են:

1.1. Բարդությունների բաղադրական հիմքերի միջև հիմնականում առկա է ստորադասական հարաբերություն, որում սերող հիմքը հանդես է գալիս որպես կախյալ, բաղադրող հիմքը՝ կախորդ եզր: Այլ կերպ ասած՝ դրանք բուն հայկական բարդություններ են:

1.2. Բոլոր ածանցումները վերջածանցավոր են՝ բացառությամբ՝ **արտասահման** բառի: Դրանք բաղադրվել են **-ակ, -ան, -անոց, -արան, -իկ, -ոց, -ություն, -ք,** ինչպես նաև՝ հավաքական մշանակություն հաղորդող **-որայք, -(ա)ստան, -(ա)ստանեայք, աստայք, -որեք** և այլ վերջածանցներով: Սրանցից հաճախականությամբ հատկապես աչքի է ընկնում **-ություն**-ը, որով կերտված անվանումները **բնակավայր**-ի իմաստն ստացել են կցորդական զուգորդությամբ, իսկ **-աստայք, -աստեայք, աստանեայք, -որեք** ածանցներով բաղադրությունները արդի հայերենի բառապաշարից դուրս են եկել:

1.3. Բաղադրությունները կազմվել են ինչպես առաջնային, այնպես էլ՝ երկրորդային հիմքերով, այլ կերպ ասած՝ հանդիպում են և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային բաղադրություններ:

1.4. Բաղադրական հիմքերում գերակշռում են գոյական բաղադրիչները, որոնք հանընկնում են ուղղական հոլովածևին: Բաղադրական հիմքերում առկա են նաև ածականներ, բայարմատներ և մակբայներ:

2. **Բնակավայր** անվանող բառերի ծագումնաբանական քննությամբ պարզվել է, որ առկա են՝

2.1. Բուն հ.-ե. ծագում ունեցող արմատներ, որոնք 9-ն են:

2.2. 71 բառ փոխառյալ են: Սրանցից 34-ը իրանական փոխառություններ են, 11-ը՝ հունական, 6-ական՝ ասորական և թուրքական, 5-ը՝ արաբական, 3-ական՝ լատինական և ռուսական, 2-ը՝ ասուրական, 1-ը՝ ֆրանսիական:

2.3. Առկա են չստուգաբանված, հստակորեն ծագումն ու պատկանելությունը չբացահայտված 11 անվանումներ:

3. Քննության ենթարկված բառերից բուն **բնակավայր**-ի անվանումներ են շուրջ 130-ը, որոնցից հայոց լեզվի պատմության ընթացքում բառիմաստի ընդլայնում են ստացել 24-ը, 5-ը ենթարկվել են բառիմաստի նեղացման, 12-ը համարել են հնաբանությունների շարքը, իսկ 50-ից ավելի անվանումներ ընդհանրապես դուրս են եկել արդի հայերենի բառապաշարից:

4. Շուրջ 110 անվանումներ **բնակավայր**-ի իմաստը ձեռք են բերել բառիմաստի ճյուղավորման հետևանքով: Դրանցում բառիմաստի ընդլայնման հիմք են դարձել տարբեր իրողություններ՝ համեմատությունը, արտաքին և ներքին նմանությունը, փոխաբերաբար գործածությունը և այլ հատկանիշներ: Սրանցից 14-ը հետագայում կորցրել են **բնակավայր**-ի իմաստը, իսկ մոտ 10-ը դուրս են եկել արդի հայերենի բառապաշարից:

5. 170-ից ավելի անվանումներ արդի հայերենին ավանդվել են գրաբարյան շրջանից, որոնցից մոտ 40-ը այժմ գործածական չէ:

6. Մոտ 90 անվանումներ կազմվել են աշխարհաբարում: Սրանցից 18-ը արդի հայերենում ստեղծված բաղադրություններ են: Աշխարհաբարյան շրջանում ստեղծված անվանումներից արդի հայերենի բառապաշարից դուրս են մնացել 13-ը:

Ատենախոսության թեմայով հրատարակվել են՝

1. **Գյուղ** իմաստային դաշտը հայերենում, Բանբեր ՎՊՄԻ, գիտական աշխատություններ, Վանաձոր, «Իրավունք», 2008, էջ 91-99:

2. **Քաղաք** հասկացության բառանունները հայերենում, Հանրապետական երիտասարդական գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված ՎՊՄԻ-ի հիմնադրման 40-ամյակին, Վանաձոր, ՍԻՄ տպագրատուն, 2009, էջ 41-52:

3. **Պետություն** հասկացության բառանվանումները հայերենում, Գիտական հոդվածներ (բանասիրություն), Վանաձոր, ՍԻՄ տպագրատուն, 2009, էջ 212-224:

4. **Բնակավայր** հասկացության բառանվանումները հայերենում, Գիտաժողովի նյութեր, Բ (հասարակագիտական պրակ), Վանաձոր, ՍԻՄ տպագրատուն, 2011, էջ 119-133:

iañáéáííúé íóíéó è èò èèaññèòèèàòèý íí ííääðóííàì è çááíúýì á àðíýíñéìì ýçúéá.

Íáðááý áèääà íñáýùáíá èññéääííááìèò ñéíá ñ íáùèì çíá+áíéáì, áùðáàòòèì ìííýðèá **iañáéáííúé íóíéó**. Ááííóò ííääðóííó ìú ðàçááèèèè íá òðè çááíá. Á íáðáíì ííáðàçááèá áùííèíèèè ðááíòó íí èññéääííááìèò çíá+áíéý ìííýðèý **iañáéáííúé íóíéó**; áí àðíðíì - ìðááñòááèáíú ñéíáá, áùðáàòòèì ìííýðèý **iañòíðíááíèè** è **ðíáèíá**; á òðáòùáì çááèááèè íáðáðèèèñú è èññéääííááìèò ðàçíúó íàèìáííááíèè ìííýðèý **áèañííðá**. Ñéíáá, íðííñýùèáñý è ìíñéääííáé àðóííá, ýáèýòòñý íáíðùèíèáííé +añòòò ñéíááðííáí çáìáñá àðíýíñéíáí ýçúéá, ò.é. íá ìðíðýæáíèè ááèíá íáøà ñòðáíá ííääáðáèèáñú ìííáí+èñéáííúì íáøáñòáèýì ñí ñòíðííú èìíçáííúó çàðááò+èèíá è íáíáííèðáòíúá íáøáñòáèý áðááíá, çááííááíèý áùíóáèèè èòòáè ííèèíóðù ðíáèíó, ñéááñòáèáí +ááí ýáèèññú íáðàçííááíèá ìííáí+èñéáííúó èíèííèè á ðàçíúó èííòáò ñááðá. È ýòì ñííñíáñòáííáèí ííýáèáìèò ííáùò ñéíá.

Áí àðíðíé áèääá íáìè èññéääííááíú íàèìáííááíèý ìííýðèý **áíñóááðñòáí**, à òàèæá íàçááíèý, ííèó+èáøèá òí æá çíá+áíéá ñ ðàñòèðáíèáì ñáìàíòèèè ñéíáá.

Á òðáòùáé áèääá ìðíááèáíá ðááíòá íí èññéääííááìèò íàèìáííááíèè **áíñóááðñòáííúó ááíèíèñòðáðèáí-òáððèòíðèáèùíúó íáúááèíáíèè**. Ñéíáá ýðíé ííääðóííú ìú ðàçááèèèè íá +áòùðá çááíá. Á íáðáíì свне áùèí ííääáðáíóòì èçó+áìèò íàèìáííááíèè, обозначающих **+áñòè áíñóááðñòáá (ñòðáíú)**. Ííñéääííèá áùèè èèaññèòèèèðíááíú á ááá ííáçááíá:

à) **ááíèíèñòðáðèáí-òáððèòíðèáèùíúá íàèìáííááíèý áíñííáñòáòòèèè ñòðáí**;

á) **ááíèíèñòðáðèáí-òáððèòíðèáèùíúá íàèìáííááíèý Áðíáíèè**.

Áí àðíðíì çááèááèè áùííèíèèè ðááíòó íí èññéääííááìèò íàèìáííááíèè ñéíá **áíðíá è ñííáíúó с нум íííýðèè**. Ñéíáá ýðíé ííääðóííú ìú ðàçááèèèè òàè:

à) íàèìáííááíèý **áíðíáíá**;

á) íàèìáííááíèý **íðèèáæáùèè è áíðíáò óáððèòíðèè**;

â) íàèìáííááíèý **íàèíáñáéáííúó íóíéòíá**;

ä) íàèìáííááíèý **áíðíáá**.

Á òðáòùáì çááèááèè èññéääóáòòñý ìííýðèá ñéíá, íçíá+àòòèè **ñáèí (ááðááíý)**.

Á +áðááðòíì çááèááèè ííääáðáèè èññéääííááìèò íàèìáííááíèý **íðííáæòí+íòç çááííèè íáæò ñáèí è áíðíáíí**.

Հեղինակը օգտագործում է իր օգնությունը և իր օգնությունը, որպեսզի կարողանա օգնել իր համապատասխան հարցերի լուծմանը:

LUSINE MELS ASHUGHYAN **“Settlement” Semantic Field in Armenian**

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Philological Science for specialty 10.02.01- “Armenian language”.

The defence will take place on the 21 December, 2012, at 15-00, at the session of Specialized Council of Linguistics 019 of Language Institute after H.Acharyan of NAS of RA.

Address: 15 Grigor Lusavorich str., Yerevan, RA.

SUMMARY

The theory of semantic field is considered one of the profoundly studied aspects in World Linguistics. In this sense Armenian Linguistics needs a creative possession of the elaborated methodology of General Linguistics. The present work is a decent attempt to satisfy these needs.

The thesis under consideration aims at representing the “Settlement” semantic field in Armenian in detail, i. e. to specify the list of words, etymology, word formation, semantic variations, borrowing principles.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a bibliography.

In each chapter we have done

a) word formation analysis of subfield words combining two different theories. One is E. Aghayan’s study of compounds stems, the other is G. Jahukyan’s study of word formation.

b) etymological analysis – taking, into consideration both Armenian and world notorious linguists’ etymological surveys.

c) semantic analysis-touching upon word meanings, the changes they have undergone in the course of time, the borrowing principles.

The Introduction defines the subject of the study, dwells on the main topic, purposes and the problems of the research. A number of grave reasons for the necessity of such kind of researches in Armenian Linguistics are stated. The initial methodological approaches and studies to the subject matter are also dwelt upon.

Chapter I is devoted to the study of words denoting “settlement”. In the first subchapter we have studied the names of “settlement” as a notion, in the second subchapter we have represented words expressing notions “birthplace” and “homeland”.

In the third subchapter we have studied the names of notion “diaspora”.

The words of this subgroup form the inseparable part of the word stock of the Armenian language. In the course of time our country, due to its geographical position and economical state was continuously exposed to the invasions of different invaders. This gave rise to the appearance of Armenian colonies which in its turn paved the way for the appearance of such words.

Chapter II analyzes the names of notion "State". We have studied the words the denotative meaning of which is "State", the words which due to generalization have acquired this meaning have also been studied in this chapter.

Chapter III studies the names of regional administrative units of "State". We have divided the words of this subfield into four groups.

In the first subchapter we have analyzed the names of "State" subgroup. We have subdivided them into

- a) names of regional administrative units of reigning countries
- b) names of regional administrative units of Armenia

In the second subchapter we have analyzed words denoting "town" and words denoting notions close to "town". The words of this subchapter are divided into the following subgroups.

- a) "town" names
- b) names of places located close to town
- c) micro region names
- d) road notion names

In the third subchapter we have analyzed names denoting notion "village".

In the fourth subchapter we have studied the names of places located between "village" and "town".

The conclusion summarizes the main outcomes of the study.

